הארץ

איך קיבל ה"פֶּטֶל" את שמו ומה הקשר שלו לסנה הבוער?

הסנה המקודש ההוא, שבפניו היה צריך משה לחלוץ את נעליו, הוא־הוא הפרי המתקתק שאנחנו מכירים היום. אז איך נולדה המילה שמעלה בעיקר תשוקה למיץ עם תרכיז אדמדם?

אילון גלעד 26.09.2015 10:10

סיפורו של הַפֶּטֶל פתלתל, אף על פי שהיה פה, בארץ־ישראל, מאז ומתמיד. פֶּטֶל אף מוזכר בתורה ואף בפסוק שהכל מכירים, אך לא בשמו זה: "וַיֵּרָא מַלְאַךְ ה' אֵלָיו בְּלַבַּת אֵשׁ מִתּוֹךְ הַסְּנֶה וַיַּרְא וְהִנֵּה הַסְּנֶה בֹּעֵר בָּאֵשׁ וְהַסְּנֶה אֵינֶנּוּ אֻכָּל" (שמות ג׳, ב׳).

הַסְּנֶה המקראי הוא הפטל של ימינו, אף שאין לכך כל אינדיקציה במקרא. אנחנו יודעים זאת מכמה סיבות. ראשית, התרגומים הקדומים למקרא מתרגמים כך את המילה. תרגום השבעים מתרגם את סְנֶה במילה היוונית בָּטוֹס והוולגטה במילה הלטינית רוּבּוּס — שתיהן פטל. הסנה המשיך לשמש את דוברי העברית גם לאחר חתימת התורה ובכתבי חז״ל אנחנו מוצאים את המילה — בכתיב הארמי סניא/סניה — כשמו של צמח הגדל ליד מקורות מים, בעל פירות דומים לענבים המשחירים עם הבשלתם, מאפיינים המתאימים לפטל הקדוש (Rubus sanguineus) הצומח בארץ־ישראל. ואם כל זה לא מספיק כדי לזהות את הצמח, עדותו של אסף הרופא מהמאה השישית חותמת את הגולל: ״הסנה בלשון יוון נקרא באטוס ובלשון רומיים רובו״.

בחלוף השנים ועם הידלדלות היישוב היהודי בארץ־ישראל נשתכח שמו העתיק של הצמח. עם זאת, נדרש שם כלשהו לכנותו, שכן רבנים היו צריכים לעסוק בסוגיות הלכתיות הקשורות בפירותיו, שכידוע צומחים גם באירופה, בעיקר כדי לקבוע אם יש לברך עליו את ברכת ״בורא פרי האדמה״ או ״בורא פרי העץ״. כיוון שהוראת המילה סנה נשכחה, רבני אירופה השתמשו בשמות לועזיים, בדרך כלל שיבושים של בְּרוֹמְבִּירֶן (גרמנית: פטל שחור) וּגְוֹדָה (רוסית: פרי יער). יוצא מן הכלל הוא הרא״ש (רבי

אשר בן יחיאל), שבערך ב–1300 כינה את הפטל ״תותים הגדלים בסנה״. נראה שרא"ש השתמש במקרה במילה "סנה", בעודו מתכוון לשיח קוצני, ולא ידע שהמילה יוחדה בעבר לפטל. את הפירות הוא מכנה תּוּתִים, כיוון שפירות הפטל דומים מאוד לפירות עץ התות — Morus.

בסוף המאה ה–19 ובתחילת המאה ה–20, כשהתחילה להתפתח קהילה דוברת עברית בארץ־ישראל, עלה הצורך לחפש מילים עבריות לאותם פירות. המורה איסר יוסף איינהורן, מבית הספר החקלאי מקוה ישראל, הנהיג את הכינוי "תוּת סְנֶה" כשמו של הפטל, בהתבסס על ציטוט מהרא״ש. הכינוי התחיל עושה מהלכים בעברית, בין היתר בשיר ״אַתְּ כֹּה רֵיחָנִיָּה״ של המשורר שאול טשרניחובסקי (1929). אבל ימיו של כינוי זה היו קצרים, שכן המילה פֶּטֶל הופיעה ודחקה אותו.

פֶּטֶל כנראה התחיל את דרכו ביוונית, במילה פְּטֵלֵאָה, שמו היווני הקדום של הַבּוּקִיצָה, עץ הָאוּלְמוּס. המילה התאזרחה בניב הארמי המכונה סורית באלף הראשון לספירה, בצורה פְּטָל. עד למאה העשירית השתנתה הוראת המילה מהוראתה המקורית ביוונית, שכן במאה זאת הגדיר הבישוף ישוע בר בהלול את המילה במילונו בעזרת המילה הערבית עַוְסַג׳, המורה על כמה זנים של עצים קוצניים בעלי פירות אדומים דמויי חרוזים — אֶטֶד, שֵׁיזָף ודומיהם.

אבל כפי שהוראת המילה פטל השתנתה מאז התקבלה מהיוונית, כך קרה גם למילה הערבית עַוְסַג׳. הרופא אבן סינא (במקרה שמו הוא ״בן סנה״) השתמש בספרו "קנון הרפואה" (1025) במילה עַוְסַג׳ להורות על פטל. בעקבותיו, זו החלה להיות הוראתה הראשית של המילה. שינוי זה יצר בלבול אצל חוקרי השפה הסורית ובראשם הפרופסור האנגלי אדמונד קסטל בן המאה ה–17. קסטל הסתמך על בר בהלול בבואו להגדיר את המילה הסורית פְּטָל, וקבע שמשמעותה כמשמעות המילה עַוְסַג׳ בימיו, ולא כמשמעותה בימיו של בר בהלול. כלומר, הוא הגדיר את פטל במילה הלטינית Rubus, וכך נהגו המילונאים שבאו בעקבותיו.

אחד מאותם מילונים סוריים הוביל את אברהם כהנא לפרש את המשפט הלא ברור בתלמוד הירושלמי, ״מיכל עימן פטל ציבחד יומא דין״ (תענית ג׳, א׳) כאומר, ״לאכול איתנו מעט פטל היום״. ובמילונו הרוסי־עברי (1907) מובאת המילה פְּטָל כתרגומו העברי של מָלִינָה, פטל ברוסית. נראה שהסופר אורי ניסן גְּנֶסִין מצא את המילה שם ושתל אותה בספרו המצליח ״בטרם״ (1909). משם נפוצה המילה בעברית והגייתה השתנתה מִפְּטָל לְפֶטֶל, כפי שקרה לשאר המילים במשקל זה (הסגוליים) בימי חז״ל.

בשנות ה–30, מיץ מתרכיז בטעם פטל הפך לטעם האהוב על בני היישוב וכונה פטל ולא תות סנה, ובמהרה כינוי זה נדחק מהשפה. מיץ פטל ממשיך להיות תרכיז אהוב גם בימינו, עד שבאזורים

מסוימים, כמו ירושלים, המילה פטל מורה על כל מיץ מתרכיז, בין אם הוא בטעם פטל ובין אם לאו. כך נוצר מצב שבו ילדים מבקשים "מיץ פטל בטעם ענבים".